

બાણભટ્ટ રચીત ગદ્યકાવ્યમાં પ્રકૃતિ નિરૂપણ

મકવાણા મનહરકુમાર અમૃતલાલ

પીએચ.ડી. વિદ્યાર્થી, હે. ઉ. ગુ. યુનિ. પાટણ

1. પ્રસ્તાવના

કોઈપણ દેશના સાહિત્ય ચિંતનમાં તેની જીવન દ્રષ્ટિનું નિરૂપણ હોય છે. આ જીવન દૃષ્ટિ દેશ-વિશેષના કાવ્ય તથા કલા વિષયક સૌંદર્ય બોધનું નિરૂપણ પણ કરતું હોય છે. કોઈપણ કાવ્ય પરંપરામાં પ્રકૃતિની પરિકલ્પના કરવાના વિચારનો અર્થ છે, તેના ગંભીર પ્રશ્નોના પરિપેક્ષમાં સમસ્યાને પ્રતિષ્ઠિત કરવાનો ઉપક્રમ હોય છે. માનવીય ભાવો, સૌંદર્ય બોધ તથા કાવ્ય સૌંદર્યના વિકાસમાં પ્રકૃતિનું વિશિષ્ટ યોગદાન રહેલું છે. આ નજરથી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રકૃતિની પરિકલ્પનાનો વિચાર વિપુલ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વૈદિક કાવ્યોમાં માનવ સાથે પ્રકૃતિ જીવનના એક ઉત્પતિમય પ્રાણતત્ત્વમાં જોવા મળે છે. આકાશ, અંતરિક્ષ અને પૃથ્વી સર્વત્રમાં માનવીય કલ્પના અને જીવનથી પ્રકૃતિનું દૈવીકરણ થયું છે. જેમાં સૂર્ય, ચન્દ્ર, તારા, સવાર, સાંજ, સંધ્યા, લાલ નીલું આકાશ, અન્ધકાર, પ્રકાશ, મેઘ, પવન, સમુદ્ર, સરિતા, વિદ્યુત, વન, વૃક્ષ, વર્ષાદિ ઋતુઓ સર્વને ચિત્રમય અને ભાવથી સ્થાન મળે છે. તેમની સત્તાના રૂપમાં ઈન્દ્ર, વરુણ, ઉષા, પવન, પૃથ્વી, અગ્નિ, ચન્દ્ર વગેરે દેવતાઓ છે. સર્જનાત્મક વિશ્વની અભિવ્યક્તિ પ્રકૃતિ છે. ભારતીય સાંખ્યદર્શનમાં પ્રકૃતિ પુરુષના આકર્ષણથી સૃષ્ટિનું સર્જન થયું છે. અને આ પ્રતિક એવું સજીવ છે કે તેની વ્યાખ્યામાં સમગ્ર વિશ્વનો બધો જ વિસ્તાર આવી જાય છે, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વાલ્મીકિ, વ્યાસ, કાલિદાસ, ભાસ, પ્રવરસેન, બાણભટ્ટ, ભારવી, કુમારદાસ, માઘ, શ્રીહર્ષ વગેરેના સાહિત્યમાં પ્રકૃતિનિરૂપણ સચોટ રીતે થયેલું જોવા મળે છે. તેમના સાહિત્યમાં પ્રકૃતિ એક માનવ પાત્ર તરીકે ઉપસી આવે છે. અને તે વાચકોને માનવીય ગુણોથી ભરેલી લાગે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યને કાદંબરી અને હર્ષચરિત જેવા મહાન ગદ્યકાવ્ય પ્રદાન કરનાર બાણભટ્ટના ગદ્યકાવ્યમાં પ્રકૃતિનિરૂપણ નીચે પ્રમાણે છે.

2. બાણભટ્ટ પ્રકૃતિના ચિત્રકાર તરીકે

બાણભટ્ટ પ્રકૃતિનો અનુપમ ચિત્રકાર છે. પ્રકૃતિના ચિત્રોની વિસ્તૃત અને ક્રમિક યોજના બીજા કવિઓ કરતાં ચઢિયાતી છે. પ્રકૃતિના વિવિધ રૂપ અને રંગની વિવિધ સ્થિતિઓને પ્રત્યક્ષ કરવામાં બાણે ચિત્રકારના કુશળ હાથનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રકૃતિના વિવિધ રંગોનો સંયોગ અને તેની છાયા બતાવવામાં બાણની સમાનતા સંસ્કૃતનો અન્ય કોઈ કવિ કરી શકે તેમ નથી. બાણના કથાનકમાં પ્રકૃતિનું સ્થાન સ્વાભાવિક છે. પણ ક્યારેક ક્યારેક પ્રકૃતિ ઘટના સ્થળ બની ગઈ છે. બાણના બન્ને ગદ્યકાવ્યોમાં પ્રકૃતિનો વિસ્તાર છે. અહીં પ્રકૃતિના વિવિધ ઘટકોનું વર્ણન પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.

3. ગ્રામ્ય પ્રકૃતિનું વર્ણન

સંસ્કૃત સાહિત્યની અન્ય કૃતિઓમાં ગ્રામ્ય જીવન સંબંધિત પ્રકૃતિનું વર્ણન ખૂબજ ઓછા પ્રમાણમાં થયેલું જોવા મળે છે. ક્યાંક તો માત્ર ઉલ્લેખ જ જોવા મળે છે. પરંતુ બાણભટ્ટના 'હર્ષચરિત'માં શ્રીકંઠ દેશની પ્રકૃતિનું વર્ણન વિસ્તારથી

થયેલું છે. આ ગદ્યકાવ્યમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે શ્રીકંઠ દેશમાં વધારે કમળો હોવાને કારણે ખેતર ખેડવાના સમયે હળ દ્વારા કમળના મૂળ ઉખડવાથી ભમરાઓ કોલાહલ કરે છે. તેનાથી અહેસાસ થાય છે કે હળ ધરતીનું ગુણગાન ગાય છે. અહીંની ઊંચી ભૂમિ પર ઘઉંની ખેતી થાય છે. તે પાકવાના સમયે રંગેબેરંગી થઈ જાય છે. દાણા નીકળતા જ તેની છાલ ભૂરા રંગની થઈ જાય છે. ત્યાં વિહરતા હજારો કૃષ્ણ મૃગોથી તેનું ચિત્ર વિચિત્ર લાગે છે. એવું લાગે છે કે ધુમાડાથી આંધળા થયેલા ઈન્દ્ર દ્વારા છોડી મુકેલા નક્ષત્રો છે. ત્યાંના પુષ્પ-સમુહો પોતાનામાં જ કુમ-કુમ કેસો લાગે છે. અને ત્યાં અભિનવ ફૂલોનો રસ પીને પથિક સુખપૂર્વક આરામ કરે છે. ત્યાંના ઉપવનના વનપાલ નારિયેલનો રસ પીએ છે. અને પથિક લોકો ખજૂર ખાઈને તૃપ્ત થાય છે. વાનર સમૂહ પણ ખજૂરના રસને ચાટે છે. ત્યાં યજ્ઞના ધુમાડારૂપી અન્ધકારથી નીકળતા સરકણ્ડોથી લાગે છે કે હંસોના સમૂહોથી પૃથ્વી સફેદ થઈ ગઈ છે. આમ બાણભટ્ટની ગ્રામ્ય પ્રકૃતિ નિરૂપણ કલાપૂર્ણ છે.

4. વન પ્રદેશ વર્ણન

બાણભટ્ટ કાદંબરીમાં શુક વૃતાંતના આરંભમાં વિન્ધ્યાચલના વનપ્રદેશનું વર્ણન કર્યું છે. મધ્યદેશના આભૂષણ તથા પૃથ્વીની મેખલા સમાન આ વન પ્રદેશ ફેલાયેલું છે. આ વનમાં સુગન્ધ આપવાવાળી ઈલાયચીની વેલીઓથી અંધારું લાગે છે. હાથીઓના કુભિસ્થલથી નીકળતા મોતીઓના દાણા સિંહોના નખના અગ્રભાગમાં ચોટે છે. જેનાથી તારણ મેળવીને ભીલ સેનાપતિ સિંહોનો શિકાર કરે છે. આ વનપ્રદેશ વર્ષાઋતુના સમાન ઘનશ્યામ અને અનેક સરોવરથી અલંકૃત છે. વનમાં રહેલા લીલા દર્ભ, સમિધ, ફૂલ, સમી વગેરે એવા સુશોભિત લાગે છે કે જાણે અહીં અત્યારે જ લગ્ન સમાપ્ત થયા છે. કોઈ મદમત્ત સ્ત્રીના જેવી કોયલ જગ્યા જગ્યાએ પ્રણય કરે છે. ઉન્મત સ્ત્રીના જેવો પવન ક્યાંક પોતાના વેગથી શબ્દોને તાલબદ્ધ કરે છે. અને વિધવા સ્ત્રીના જેવા વૃક્ષો ક્યાંક પાંદડા વગરના પણ છે. આ વનની ભૂમિમાં હજારોની સંખ્યામાં ઉગેલા ઘાસથી તે રણભૂમિ સમાન લાગે છે. ક્યાંક તેને ઈન્દ્રના સમાન હજારો આંખો છે. તો ક્યાંક અર્જુનની ધ્વજાના સમાન વાનરોનું આકાંત છે. તેમાં સેંકડો વેલ લતાઓના સમાન સેંકડો કીચક દેખાઈ પડે છે. આગળ બાણ વનનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે આ વન અસંખ્ય પાન-પર્ણોવાળું હોવા છતાં સપ્તપર્ણથી શોભિત છે. ભયાનક હોવા છતાં પણ મુનિગણથી સેવિત છે. અને પુષ્પવત હોવા છતાં પણ તેને પવિત્ર માનવામાં આવે છે.

5. સર-સરિતા વર્ણન

બાણભટ્ટે કાદંબરીમાં અગસ્ત્યના આશ્રમની નજીક આવેલા પમ્પાસરનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. જાણે બ્રહ્માજીએ અગસ્ત્ય મુનિ માટે એક વિશાળ સાગર તેમના આશ્રમ નજીક જ બનાવ્યો છે. આ સરોવરમાં ઉતરેલ અને જલકીડામાં મગ્ન વન દેવીઓના સ્નાન કરવાના સમયે તેમાં પડેલા કેશોના ફૂલથી તે સુગંધિત છે. એકબાજુ સરોવરમાં ઉતરેલ ઋષિઓના કમંડલ ભરવાથી જે મધુર ધ્વનિ થાય છે તેનાથી તે મનોહર લાગે છે. તેમાં ખીલેલા કમળ જેવા સમાન રંગવાળા કલહંસો કેવળ અવાજથી જ ઓળખાય છે. સ્નાન કરવા આવેલી કિરાતોની સુંદરીઓના ચંદનની રજથી તેની તરંગો સફેદ થઈ છે. બાજુમાં આવેલ વૃક્ષોથી આવતી હવાના કારણે તેમાં પાણી સ્થિર રહેતું નથી. પમ્પા સરોવર બાદ બાણભટ્ટ અચ્છોદ સરોવરની પ્રકૃતિનું વર્ણન ખૂબજ ચીવટપૂર્વક કરે છે. પાણીને શોધતાં ચન્દ્રાપીડ પમ્પા સરોવરમાં આવી પહોંચે છે. સરોવરમાં સ્નાન કરીને થોડા સમય પહેલાં જ નીકળેલા મોટા-મોટા હાથીઓના

પગના ચિહ્ને અને કીચડથી તેનો માર્ગ ભીનો થયો છે. અચ્છોદ સરોવર ત્રિભુવન લક્ષ્મીના મણીદર્પણ સમાન, બધા સાગરોના ઉદ્ભવ સ્થાન સમાન, વિવિધ દિશાઓના ઝરણા સમાન, આકાશના અંશ સમાન છે. લાગે છે કે એમાં કૈલાસ સમાય ગયું છે. તેમાં હિમાલય વિલિન થઈ ગયો છે. બધી દિશાઓથી તંગ થયેલી હવાથી ઉછળતી તેની જલતરંગોના ટપકાથી ઉત્પન્ન થયેલા હજારો ઈન્દ્રધનુષ જાણે તેની રક્ષા કરી રહેલા છે. સરોવરની સમાન બાણભદ્ર સરિતાનું પ્રકૃતિનિરૂપણ સ્વતંત્ર રીતે કરતા નથી. પણ 'હર્ષચરિત'માં સરસ્વતીને બ્રહ્મલોકથી પૃથ્વી તરફ આવતાં સમયે દિવ્ય ગંગાનું અનુસરણ કરે છે. આ પ્રવાહમાં ગંગા પ્રવાહના દિવ્ય રૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

6. કાળ આધારિત પ્રકૃતિનિરૂપણ

બાણભદ્રની પ્રકૃતિનિરૂપણની સંપૂર્ણ પ્રતિભાનો પરિચય તેમના કાળ સંબંધી વર્ણનો પરથી મળે છે. કાળ પરિવર્તનથી થતાં તેના રૂપમાં રંગોનું મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. તેનો સંયોગ અને સમન્વય સ્થાપિત કરવામાં બાણભદ્ર અદ્વિતીય છે. કાંદબરીમાં નિરૂપ્યા પ્રમાણે દંડકારણ્યમાં મૃગયાના કોલાહલની સાથે પ્રભાત થાય છે. બાણે પોતાની કલ્પનાથી તેને હલકા ગહરા રંગનું ચિત્રણ કર્યું છે. પ્રભાત થતાંના સમયે સપ્ત ઋષિઓના તારાઓ ઉત્તર દિશા તરફ પ્રયાણ કરે છે. ત્યારે તે માનસરોવરમાં સંધ્યા માટે ઉતરતા હોય તેવા લાગે છે. છીપમાથી નીકળતા મોતીથી સાગર કિનારો સફેદ થયો છે. ત્યારે એમ લાગે છે સૂર્યના કિરણોની પ્રેરણાથી તારાઓ નીચે પડી રહ્યા છે. આ વર્ણનમાં બાણભદ્રે પ્રાતઃકાળનું સૂક્ષ્મ રીતે વર્ણન કરેલું છે. મધ્યાહનના વર્ણનમાં બાણની કાવ્યાત્મક શક્તિ અને કલ્પના ખીલી ઉઠે છે. સૂર્ય આકાશની મધ્યમાં આવી ગયો છે તે જોઈને લાગે છે કે તેને વિચાર્યું છે કે આમ મધ્યમાં રહીને આઠે દિશાઓમાં એક સાથે કિરણો ફેલાવીને પ્રયત્ન વગર સર્વત્ર સન્તાપ ઉત્પન્ન કરું. ભેગા થયેલા પ્રાણીઓના સમૂહ વૃક્ષના છાંયડામાં વધુને વધુ નજીક આવે છે. સમગ્ર દિશાઓ આગ વરસાવે છે. જમીનનો સ્પર્શ કરવો કઠિન બની જાય છે. બધા રસ્તાઓ બંધ થઈ જાય છે. બાણભદ્ર કાંદબરીમાં જાંબાલી ઋષિના આશ્રમમાં વૈશમ્પાયન આવી ગયા પછી કથા આરંભ થતાં પૂર્વ સંધ્યાનું વર્ણન કરે છે. સ્નાન કર્યા પછી અર્ધ્ય આપવાના સમયે મુનિઓએ જે લાલ ચન્દન જમીન પર ફેંક્યું. તેણે આકાશમાં રહેલા સૂર્યએ જાણે પોતાના દરેક અંગે અંગમાં લીપ્યું હોય તેવો સૂર્ય લાલ લાગે છે. ભીષણ ગરમી આપવાવાળો સૂર્ય દુર્બળ લાગે છે. જાણે સૂર્યની સામે પોતાની નજર રાખીને ઋષિઓએ તેનું સમગ્ર તેજ પી લીધું છે. કાંદબરીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જાંબાલીના આશ્રમમાં રાત્રી થયા પછી ચન્દ્રોદય થાય છે. અને તેની ચાંદની રાતમાં મુનિ કથાનો આરંભ કરે છે. બાણભદ્રે કાળ પરિવર્તનમાં પ્રકૃતિના વર્ણનની સાથે કાંદબરી અને ચન્દ્રાપીડના પ્રેમ પ્રસંગને જોડ્યું છે. તેમના પ્રેમમાં પણ સંધ્યા પછી ચન્દ્રોદય થાય છે.

7. વિવિધ ઋતુઓનું વર્ણન

બાણભદ્રે જે ઋતુઓનું વર્ણન પોતાના ગદ્યકાવ્યમાં કરેલું છે. તેમાં ભારતીય સંસ્કૃતિની પરંપરા સમાયેલી છે. પરંતુ બાણની પ્રકૃતિને ચિત્રણ કરવાની આગવી શૈલીના કારણે ઋતુઓના વર્ણનમાં પણ પૂર્વકાળ જોવા મળે છે. કાંદબરી અને હર્ષચરિતમાં બાણભદ્રે જે ઋતુઓનું પ્રકૃતિનિરૂપણ કરેલું છે તે નીચે પ્રમાણે છે.

ગ્રીષ્મ : ગ્રીષ્મ ઋતુનું વર્ણન બાણે હર્ષચરિતમાં વિસ્તારથી કર્યું છે. તત્કાળ જીતાયેલા અને અસ્ત થતા વસંતના પાણીથી સિંચવા યોગ્ય નવા ઉદ્યાનો પ્રતિ ગ્રીષ્મઋતુ નાના બાળકોના સમાન સ્નેહશીલ અને દયાળું થયો છે. ગ્રીષ્મ ઋતુની શરૂઆતથી જ પૃથ્વી પરના બધા ફૂલોએ પોતાના બંધન ખોલી દીધા છે. ધીરે-ધીરે સૂર્યના કિરણો તીક્ષ્ણ

બનવા લાગ્યા છે. આ ઋતુએ પોતાનું શૈશવ ગુમાવી દીધું છે. સરોવરો સૂકાવા લાગ્યા છે. નદીની ધારાઓ પાતળી થઈ છે અને ઝરણા સૂકાવા લાગ્યા છે. કબૂતરોના લગાતાર ફૂકથી વિશ્વ જાણે બહેરું થઈ ગયું છે, અને બીજા કેટલાક પક્ષીઓએ નિશ્વાસ છોડી દીધો છે. રક્તની ઈચ્છાવાળા સિંહના બાળકો ઘાતકી નામની વેલીના કઠોર ફૂલોના ગુચ્છને ચાટે છે. ગજાવર હાથીઓ થાકી ગયા છે. બાણ કહે છે કે ગ્રીષ્મના પ્રભાવથી લાગે છે કે સમગ્ર સંસારની આરતી દાવનલ ઉતારી રહ્યો છે. અને રાત્રીઓ ક્ષય રોગથી ગ્રસ્ત બની ગઈ છે.

વર્ષા : બાણે કાંદબરીમાં કરેલા વર્ષાઋતુના વર્ણનથી લાગે છે કે કાંદબરી પર વર્ષાઋતુની છાયા છે. કાંદબરીના ઉત્તર ભાગમાં ચન્દ્રાપીડના માર્ગમાં વર્ષાઋતુનો પ્રારંભ થાય છે. કહેવામાં આવે છે કે કાંદબરીનો આ ભાગ બાણના પુત્ર ભૂષણ ભદ્ર દ્વારા રચીત છે. બાણ ચન્દ્રાપીડ દ્વારા વર્ષાનું વર્ણન કરે છે. ચન્દ્રાપીડને ઝડપી જવાનું હતું પણ માર્ગમાં મૂશ્કેલી સમાન વર્ષાઋતુ પારંભ થાય છે. કાળો સાપ જેમ રસ્તો રોકે તેમ વર્ષાઋતુએ તેનો માર્ગ રોકી દીધો હતો. વર્ષાઋતુ રાત્રીના આકાશની જેમ સૂર્યને સંતાડી દે છે. અને ચન્દ્રને રાહુની જેમ ગ્રસ્ત કરી લે છે. આ સમય ભમરાઓનો સમૂહ અને જંગલી ભેંસોના સમાન મલિન અને ગર્જના કરતા વાદળોથી ભયંકર થઈ જાય છે. ઈન્દ્રધનુષ આગળ વધીને લગાતાર પોતાના ધારરૂપી બાણોથી વરસાદનો પ્રહાર કરે છે. બાણભદ્રે વર્ષાઋતુના પ્રકૃતિનિરૂપણ સાથે ચન્દ્રાપીડની મનોદશાના પણ વર્ણનના સમાવેશ કર્યો છે. વર્ષાના આગમનથી વહેતી નદીઓના પ્રવાહની સાથે ચન્દ્રાપીડની કામવેદના પણ વધવા લાગી છે. વર્ષાના પાણીમાં અસ્ત-વ્યસ્ત થયેલા કમળોની સાથે કાંદબરીને મળવાની આશા પણ નાશ પામી છે. ધારાના વેગને સહન કરવામાં અસક્ત કદલીના પુષ્પોની સાથે તેનું હૃદય ફાટવા લાગ્યું છે. મેઘકાળના પવનની આહટથી કદમ્બ કલીઓની સાથે તેનું શરીર કાંપવા લાગ્યું છે. અને લગાતાર પાણી પડવાથી જર્જરીત પાંદડાવાળા કેળાની સાથે તેની બન્ને આંખો લાલ થઈ ગઈ છે. વારંવાર આવતા વાવાઝોડાથી તેના મનોરથ ભંગ થઈ ગયા છે. પૃથ્વી પરના લગાતાર ઝંકાર શબ્દથી ધારાના પાણીને તીક્ષ્ણ કરતા ગરમ પવનોની સાથે ચારેય દિશાઓથી દેડકાઓનો ઊંચો સ્વર ટરટર કરે છે. મયુર મદમસ્ત બનીને કેકારાવ કરે છે. આ પ્રમાણે મધુર અને હૃદયમાં ઉતરતી ધારાનો અવાજ રાજપુત્ર ચન્દ્રાપીડની ઉલ્કા તીવ્ર બની ગઈ છે. આમ બાણભદ્રે વર્ષાઋતુના પ્રકૃતિનિરૂપણ સાથે ચન્દ્રાપીડની સ્થિતિનું વર્ણન ખૂબજ સૂક્ષ્મતાથી કરેલું છે.

શરદ : હર્ષચરિતમાં રાજાના પાસેથી જ્યારે બાણ પોતાના ભાઈઓને મળવા જાય છે ત્યારે શરદ ઋતુ ચાલતી હતી. વાદળ વિરલ થઈ ગયા હતા. ચાતક આતંકીત થઈ ગયા અને કલહંસ બોલવા લાગ્યા છે. બાણ જણાવે છે કે શરદ ઋતુ દેડકાઓની ઈર્ષા કરે છે અને મયુરો પાસેથી મદ ચોરે છે. આ ઋતુ હંસ રૂપી યાત્રીઓનું આતિથ્ય સ્વીકારે છે. આ સમયે આકાશ નિર્મળ હોય છે. અને સૂર્ય ચમકતો હોય છે. નિર્મળ ચાંદની સાથી તારાઓ તરૂણ લાગે છે. શરદ ઋતુમાં લાલ કમળ કોમળતા, નીલા કમળો મદ વરસાવે છે અને સફેદ કમળ ખીલવા લાગ્યા છે. કીચડ ક્ષીણ થઈ ગયું છે. ઘાસ પાકવાથી સૂકાઈ ગયું છે. પ્રયંગુની મંજરીમાં પરાગ આવી ગયું છે. આમ બાણભદ્રે શરદ ઋતુની પ્રકૃતિનું વ્યાપક રૂપથી વર્ણન કરેલ છે.

વસંત : કાંદબરીમાં મહાશ્વેતા પોતાની માતાની સાથે જ્યારે સરોવરમાં સ્નાન કરવા જાય છે તે સમય વસંતઋતુનો હોય છે. આ સમયે વસંતઋતુ પોતાના યૌવનકાળમાં હોય છે. વસંતના કારણે વધારે શોભાયમાન લાગતા ખીલેલા અભિનવ કમળો અને કદહારથી ભરેલા અચ્છોદ સરોવરમાં સ્નાન કરવામાં મહાશ્વેતા માતા સાથે આવે છે. જાણે કે કામાઝિને ઉદ્દીપન કરવા માટે સરલ પલ્લવ યુક્ત વેલાઓને નાચવાનું શિખવાડવામાં ચતુર એવા વસંતના ક્ષીણ પવનો વહે છે. તે પરથી લાગે છે કે ચૈત્રમાસનો સંપૂર્ણ પ્રારંભ થઈ ગયો છે. વસંતનો પવન ચંચળ લાલ પાલવવાળા અશોક વૃક્ષને પણ કંપાવે છે. મંજરીના ભારથી આંબાના વૃક્ષો નીચે તરફ ઝુકવા લાગ્યા છે. વસંતઋતુમાં દરેક વન અને બગીચાના વૃક્ષો પૂર્ણ કલાથી ખીલવા લાગ્યા છે. આંબાના વૃક્ષની ગંધ ચારે દિશામાં ફેલાવા લાગી છે. આમ વસંત ઋતુના વર્ણન પરથી માલૂમ પડે છે કે ઉદ્દીપનની ભાવનામાં પણ બાણ પ્રકૃતિના

ગુણોનું વર્ણન ગૌણ કરતા નથી.

8. ઉપસંહાર

આમ, મહાકવિ બાણભદ્રે સંસ્કૃત સાહિત્યના અમૂલ્ય ભેટ સમાન “કાદંબરી” અને “હર્ષચરિત”માં પ્રકૃતિના વિવિધ અંગોનું સૂક્ષ્મતાથી વર્ણન કરેલું છે. તેના બન્ને ગદ્યકાવ્યોમાં મળીને પ્રકૃતિના બધાજ તત્ત્વોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના કાવ્ય સાહિત્યમાં જે સ્થાન મહાકવિ કાલિદાસનું છે તે જ સ્થાન ગદ્ય સાહિત્યમાં મહાકવિ બાણનું છે. બાણ ભારતીય પ્રતિભાના સર્વશ્રેષ્ઠ આદ્યનાયક અને સરસ્વતીના પ્રિય વરદયુગ છે. તેમના પર દેવી લક્ષ્મી અને સરસ્વતી બન્નેની અનન્ય કૃપા રહેલી છે. બાણભદ્રે પોતાના બન્ને ગદ્યકાવ્યોમાં પ્રકૃતિના વિવિધ અંગ જેવા કે પર્વતમાર્ગો, જંગલોમાં વિવિધ નિવાસસ્થાનો, વનપ્રદેશો, સરોવરો, નદીઓ, સાગર, આકાશના તત્ત્વો, કાળનું સ્વરૂપ, પ્રાતઃકાલ, મધ્યાહન, સંધ્યા, રાત્રી, ચન્દ્રોદય, સૂર્યોદય, સૂર્યાસ્ત સાથે વિવિધ ઋતુ પરિવર્તન અને તેની માનવ જીવન પર થતી અસરનું ભાવનાશીલ ચિત્રણ કર્યું છે. અને તેમાં નિઃશંકપણે સફળ પણ થયા છે.

સંદર્ભગ્રંથ

૧. કાદંબરી (પૂર્વભાગ અને ઉત્તરભાગ) અનુવાદક : પંડ્યા છગનલાલ હરિલાલ સંપાદક : ગૌતમ પટેલ, હર્ષદેવ માધવ. પ્રકાશન : સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી આવૃત્તિ : પ્રથમ ૨૦૦૦
૨. કાદંબરી સંપાદિકા : ડૉ.એસ.ડી. ઝાલા પ્રકાશન : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ : પ્રથમ ૧૯૯૭/૯૮
૩. હર્ષચરિતમ્ સંપાદિકા : ડૉ.વસંતકુમાર મનુભાઈ ભટ્ટ. પ્રકાશન : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ : પ્રથમ ૧૯૮૭
૪. હર્ષચરિતમ્ (પ્રથમ ઉચ્છવાસ) સંપાદિકા : ડૉ.વસંતકુમાર મનુભાઈ ભટ્ટ. પ્રકાશન : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ : પ્રથમ ૨૦૦૬/૦૭
૫. હર્ષચરિતમ્ (દ્વિતીય ઉચ્છવાસ) સંપાદિકા : ડૉ.વસંતકુમાર મનુભાઈ ભટ્ટ. પ્રકાશન : સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર, અમદાવાદ. આવૃત્તિ : પ્રથમ ૨૦૦૬/૦૭
૬. સંસ્કૃત સાહિત્યનો વાગમય ઇતિહાસ. લેખક: પ્રિ.સી.એલ.શાસ્ત્રી, પ્રકાશન : ભારત પ્રકાશન, અમદાવાદ. આવૃત્તિ : સુધારેલી અદ્યતન બીજી આવૃત્તિ ૧૯૬૬